

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԽԱՐԲԵՐՂԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ
ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՁԲԻՆ**

Դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրության վարած հայահալած քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն է եղել տարածքի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունը՝ ի նպաստ թուրք և քուրդ էթնիկ տարրի: Դեռևս XVI-XVIII դդ. ընթացքում ողջ կայսրության տարածքում իրականացվել է հայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականություն: Մյուս կողմից, կայսրության կիրառած ազգային, սոցիալական, կրոնական խտրականության քաղաքականությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էր երբեմնի հայաբնակ տարածքների հայաթափմանը: XIX դ. վերջերին ժողովրդագրական մեծ փոփոխությունների բերեցին Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերում իրականացված ջարդերը:

Դարավերջին հայության շրջանում նկատվեց մի նոր շարժ. բազմաթիվ բնակավայրերի, հատկապես փոքր բնակչություն ունեցող գյուղերից արտահոսք սկսվեց դեպի ավելի խոշոր բնակավայրեր: Այս շրջանում է նաև, որ սկսվեց գաղթ դեպի արտասահման՝ հիմնականում ԱՄՆ: Արտագաղթը մեծ չափերի հասավ հատկապես ջարդերից հետո: Ստորև փորձել ենք ներկայացնել ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական միտումները Խարբերդի նահանգում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին: Անդրադառնանք նախ մինչև XIX դարի 80-ականները տեղի ունեցած այն փոփոխություններին, որոնց հետևանքներն արդեն վիճակագրական տվյալների ձևով արտացոլված Գ. Սրվանձտյանցի, Հ. Ջանիկյանի, Ս. Էփրիկյանի, Պ. Նաթանյանի և այլոց աշխատություններում:

Խարբերդի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից մեկն էր: Այն բաղկացած էր Խարբերդի, Դերսիմի ու Մալաթիայի գավառներից, մեկ տասնյակից ավել գավառակներից: Խարբերդի (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ) նահանգը կազմավորվել է 1879-1880 թթ., երբ Խարբերդի գավառին կցվեցին Մալաթիայի և Արղանայի գավառները: 1888

թ. նահանգին կցվեց մինչ այդ առանձին նահանգ կազմող և հիմնականում քրդերով բնակեցված Դերսիմը: Խարբերդի նահանգին կցվեցին նաև Մալաթիայի մի շարք բնակավայրեր, ինչպես օրինակ՝ Հյուսնի-Մանսուրը, Աղջա-Դաղը, Քյախտան, որոնք մեծամասամբ բնակեցված էին քրդերով ու թուրքերով: Այս վերածնունդներով թուրքական իշխանությունները փոխեցին նաև նահանգի ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերը. այժմ զուտ հայաբնակ բազմաթիվ գյուղերի կողքին նահանգի ենթակայության տակ հայտնվեցին նաև զուտ քրդաբնակ ու թուրքաբնակ հարյուրավոր գյուղեր: Վերջիններիս մի ստվար մասը՝ Ակնի, Արաբկիրի, Չմշկածագի, Չարսանճագի գավառակների, Մալաթիայի բազմաթիվ գյուղեր նախկինում բնակեցված էին եղել հայերով, որոնք նախորդ հարյուրամյակների ընթացքում մահմեդականացվել էին կամ գաղթել այլ բնակավայրեր: Ողջ նահանգի առումով բացառություն կարելի է համարել Խարբերդի գավառակի գյուղերը, որոնցից շատերը մինչև XX դ. սկզբները առանձնանում էին որպես զուտ հայաբնակ գյուղեր: Խարբերդի դաշտի 360 գյուղերից 107-ը, ըստ Պ. Նաթանյանի, հայաբնակ էին, որից 62-ը՝ զուտ հայաբնակ, իսկ 45-ում հայերը խառն ապրում էին թուրքերի հետ: Նրա տվյալներով Խարբերդի դաշտի գյուղերում 1878 թ. ապրում էր 55065 հայ, որոնց թիվը քաղաքում ապրող հայերի հետ կազմում էր 60000¹:

Ա. Էփրիկյանը հիշատակում է Խարբերդի վիճակին ենթակա 61 գյուղեր, Խարբերդ ու Մեզրե քաղաքները՝ ընդհանուր առմամբ 40210 հայությանը². հեղինակը բերում է տվյալներ, որոնք հիմնականում համընկնում են Գ. Սրվանձտյանցի բերած թվերին³:

Այլ էր վիճակը Խարբերդի գավառի մյուս գավառակներում՝ Ակնում և Արաբկիրում: Խոսելով Ակնի մասին՝ Ղ. Իմճիճյանը նշում է, որ «Ժէ և ԺԸ-րդ դարուց մէջ քաղաքիս հայերէն բազում անձինք կրօնափոխ եղած են. ինչպէս կան ցարդ թուրք տուներ որոց ազգանունք հայե-

¹ Նաթանեան Պ., Արտօսը Հայաստանի, Կ.Պոլիս, ա.թ. էջ 129:

² Էփրիկեան Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 163:

³ Սրվանձտյանցը Խարբերդի առաջնորդության ենթակա 61 գյուղերի ու Մեզրե քաղաքի հայ բնակչությունը հաշվում է 5250 տուն: Տե՛ս Սրուանձտեանց Գ., Թորոս Աղբար, Կ.Պոլիս, 1884, էջ 103-104:

րեն են»⁴: Ակնում բազմաթիվ էին հայկական անուններով գյուղերը, որտեղ այլևս ոչ մի հայ չէր ապրում, ինչպես օրինակ, Ապրանք, Միջին գեղ, Վան գեղ, Ուռեկ, Ավերակ, Արտոս, Սերկևիլ և այլ գյուղերը: XIX դ. վերջերին Ակնի գավառակի շուրջ հինգ տասնյակ գյուղերից հայեր էին ապրում խառը թուրքերի հետ Ակն քաղաքում և Ապուչեխ, Կամարկապ, Կարուշլա, Նարվեր, Լիճք, Բինկա, Չորակ, Մուշեղկան, Վանք ու Շրգու գյուղերում, որոնցից վերջին 4-ում ապրում էին հիմնականում հայ կաթուղիկներ: Ընդհանուր առմամբ, Ակնի վիճակում, որ Խարբերդի նահանգի վերջնական ձևավորումից հետո ընդգրկեց Ակնի գավառակի սահմանները, համաձայն 1880 թ. մարդահամարի, ապրում էր 9967 հայ, որից 5442-ը՝ Ակն քաղաքում⁵:

Հայերի մահմեդականացման դեպքեր գրանցվել էին նաև Արաբկիրում. XIX դ. վերջերին Արաբկիրի բազմաթիվ գյուղերից հայաբնակ էին միայն 15-ը, որոնցում ապրում էր 4255, քաղաքում՝ 10000 հայ⁶:

XIX դ. վերջերին ինչպես Ակնի ու Արաբկիրի բազմաթիվ բնակավայրերում, այնպես էլ Դերսիմին ենթակա քրդաբնակ բազմաթիվ գյուղերում պահպանվել էին հայկական եկեղեցիների ավերակներ, իսկ հին ու նոր գերեզմանների վրա փորագրված էին խաչեր, որոնք ևս վկայում են նախկինում այդ բնակավայրերում հայ բնակչության գոյության փաստի մասին: Այս գյուղերի հայ բնակիչները ժամանակին կամ հեռացել էին ու բնակություն հաստատել այլ վայրերում, կամ՝ մահմեդականացվել:

Դերսիմի Չմշկաժագ գավառակում զուտ հայաբնակ գյուղեր գրեթե չկային: Բազմաթիվ էին այն գյուղերը, որտեղ ապրում էին աննշան թվով հայեր: Չմշկաժագի առաջնորդության 29 հայաբնակ գյուղերում, Կապան Մաղեն ավանում ու Չմշկաժագ քաղաքում, ըստ Գ. Սրվանձտյանցի՝ հայ բնակչությունը կազմում էր 935 տուն⁷, որից 280 տունը՝ Չմշկաժագում, 100-ը՝ Կապան Մաղենում: Վերջինս հետո միացվեց Խարբերդ գավառին: Մի քանի գյուղերում ապրում էին 20-40 տուն

⁴ Ճանիկեան Յ., Դնոթիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 14:

⁵ Եփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82-83:

⁶ Նույն տեղում, էջ 279:

⁷ Սրուանձտեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 117-118:

հայեր, մյուսներում՝ 1-10 տուն: Նախկինում մի քանի հարյուր տուն հայ բնակիչ ունեցող Չմշկածագի Ագարակ գյուղում 1870-ականներին ապրում էր 9 տուն հայ⁸: Նմանապես Բրաստիք, Թակե, Չնձոր, Մանկուճակ, Աշգանի, Խաչտուն, Ագրակ, Չմշկածագի ենթակայության մի շարք այլ գյուղերից յուրաքանչյուրում նույն 70-ականներին ապրում էին մի քանի տուն հայեր: Հետաքրքիր է, որ այստեղ ևս քիչ չէին հայկական անվանումներով բնակավայրերը, որոնց բնակչությունը ենթադրվում է՝ հայկական ծագում է ունեցել, հետո՝ ընդունել մահմեդականություն: Ջանիկյանը ևս հիշատակում է նման գյուղեր. «Աղուանիս գիւղի բնակչաց համար, որ ամբողջովին քուրդ են՝ կըսուի, թէ հայէն դարձած են, բայց ազգային սովորութիւնքն պահած են, և եթէ ստոյգ է՝ համակիր են իրենց նախնեաց կրօնին»⁹: Գ. Սրվանձտյանցը հիշատակում է այս մարդկանց ինչ-ինչ սովորություններ, որոնք ևս վկայում են նրանց հայկական ծագման մասին: Հեղինակը առանձնացնում է Ս. Թորոս գյուղախմբի բնակիչ թուրքերին, որոնցից շատերը հասել են պաշտոնների և բարեկիրք են ու ազնիվ: Շուրջ 20 գյուղերից բաղկացած Ս. Թորոս գյուղախմբում XIX դ. կեսերին հայեր չկային, թեև այս դեպքում ևս դեռևս հնչում էին բնակավայրերի զուտ հայերեն ծագում ունեցող անվանումները, ինչպես օրինակ՝ Խնձոր, Կծու, Դրնիկ, Վանք, Վարդենիք, Ագրակ և այլն¹⁰:

Չարսանճագում ևս քիչ էին 10 տուն հայ բնակչից ավել հայություն ունեցող բնակավայրերը: Վերոնշյալ ժամանակահատվածում այս գավառակի հայերը հիմնականում կենտրոնացված էին Բերրի, Մեծկերտ, Խոզաթ ավաններում: 1872-1873 թթ. Ազգային Կենտրոնական վարչության հրատարակած գավառական վիճակագրության մեջ տեղ գտած Չարսանճագի առաջնորդարանի մասին մի արձանագրության համաձայն՝ Չարսանճագի 60 գյուղերում կար 1254 տուն հայ և 998 տուն թուրք ու քուրդ¹¹: Գ. Սրվանձտյանցը հիշատակում է Չարսանճագի առաջնորդության ենթակա 71 գյուղ, երեք քաղաք՝ 1565 տուն հայ բնակչությամբ¹²: Նաթանյանի տվյալներով՝ 1878 թ. Չարսանճագի 62

⁸ Նույն տեղում, էջ 118:

⁹ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 75:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

¹¹ Երեւանեան Գ., Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պեյրուք, 1956, էջ 173:

¹² Սրուանձտեանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 149-151:

գյուղերում և Բերրի քաղաքում ապրում էր 1592 տուն հայ՝ 13293 բնակչով¹³։ Տվյալները համեմատելիս երևում է, որ ըստ էության դրանք շատ չեն տարբերվում և հիմնականում համապատասխանում են իրականությանը։

Նույն վիճակն էր և Մալաթիայի գավառում։ Նախկինում, եթե Մալաթիայի գավառում 50 հայի դիմաց կար 1 մահմեդական, ապա արդեն XIX դ. վերջում 150 գյուղերից քչերն էին հայաբնակ։ 1915 թ. Մալաթիայի հայ առաջնորդությունը բաղկացած էր մի քանի ոչ մեծ քաղաքներից ու մոտ 50 գյուղերից¹⁴։ Նման իրավիճակի պատճառը նաև վերոնշյալ բնակավայրերից հայերի մեծ հոսքն էր այլ՝ ավելի խոշոր ու բարենպաստ պայմաններ ունեցող բնակավայրեր։ Նախ, գյուղաբնակ վայրերից տարբեր ժամանակներում միշտ էլ նկատվել է դեպի գավառակի կենտրոնական քաղաքներ, ավաններ հոսքը։ Սրա մասին են վկայում նման բնակավայրերում ավելի մեծ թվով հայ բնակչության կենտրոնացված լինելու փաստերը, այն դեպքում, երբ հարակից գյուղերն արագորեն հայաթափվում էին։ Գաղթի մյուս ուղղությունը տարիներ շարունակ եղել է Պոլիսը, ուր միայն XIX դ. ընթացքում «գաղթող ակնեցի և գիւղացի ազգայինք հաւանորէն քանի մը հարիւր տուն և գուցէ աւելի են»¹⁵։ Ընդհանուր առմամբ, Պոլիս գաղթած հայության մեջ ակնեցիները մեծ թիվ էին կազմում։ Ակնեցիները բացի Պոլսից, տարիներ շարունակ գաղթում էին նաև Խարբերդ-Սեզրե, ուր ևս, ինչպես Պոլսում, նրանք բարձր դիրքեր էին զբաղեցնում։ Մեզրեում հաստատված եկվորների մեծ մասն ակնեցի էր՝ մեծամասամբ մեծահարուստներ։ Սակավահողության, տնտեսվարման անհավասար պայմաններում հայերն ունեին սեփական գոյությունը պահելու սահմանափակ հնարավորություններ։ Միայն Խարբերդի գավառակում հողազուրկ էր հայ գյուղացիության 74.1%-ը, մինչդեռ թուրքերի՝ 23.2%-ը¹⁶։ Սա ստիպում էր բազմաթիվ հայերի դիմելու պանդխտության։ Սրա մասին է հավաստում այն հանգամանքը, որ արտագաղթն առավել մեծ չափերի էր հասնում հատկապես գյուղերում։

¹³ Նաթանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 105-107։

¹⁴ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրուք, 1961, էջ 465։

¹⁵ Ճանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 16։

¹⁶ Համբարյան Ա., Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում 1856-1914 թթ., 1965, Ե., էջ 77։

Ավելին, շատ գյուղաբնակ հայեր հաստատվում էին քաղաքներում, որտեղ փորձում էին գտնել թե ապրուստի միջոցներ, թե կյանքի անվտանգության երաշխիքներ: Կամարակապ գյուղում, որ XIX դ. վերջերին ուներ 150 տուն հայ բնակիչ և Ակնի ամենահայաշատ գյուղն էր, XIX դ. կեսերին ապրում էր 200 տնից ավել հայություն, նրանց մի մասը տարիների ընթացքում գաղթեց Պոլիս, Ամասիա և այլ վայրեր¹⁷: Նույնքան էլ պակասել էր Ակնի մյուս մեծ գյուղի՝ Ապուչեխի հայությունը, որը գաղթել էր Խարբերդ, Մարզվան և այլ բնակավայրեր. դարավերջին այստեղ ապրում էր շուրջ 200 տուն հայություն¹⁸:

Նման շարժ էր նկատվում նաև Չմշկածագի, Չարսանճագի գավառակներում, Մալաթիայի գավառում:

XIX դարավերջին քիչ չէին այն ակնցիները, որոնք հաստատվելով օտար երկրներում, ձեռնամուխ էին եղել սեփական գործի, առևտրի ծավալմանը: Բազմաթիվ էին այնպիսիք, ովքեր ողջ տարին աշխատելով այլ բնակավայրերում, ապահովում էին իրենց ընտանիքների տանելի կյանքը ծննդավայրում: Սրանով սկիզբը դրվեց գաղթի մեկ այլ ուղղության՝ արտագաղթին արտասահման՝ հիմնականում ԱՄՆ:

Հայերը ԱՄՆ սկսեցին անցնել դեռ 1830-ականներից, բայց դրանք հատուկեմտ մարդիկ էին, իսկ 1870-ականներից նրանց թիվն սկսեց աճել: Այս շրջանում ԱՄՆ-ում հաստատված հայերը հիմնականում կրթված, առաջադեմ մարդիկ էին, որ գալիս էին ուսումը շարունակելու կամ արհեստների, առևտրի մեջ հմտամալու համար. որոշ հայեր էլ քաղաքական ապաստան էին գտնում այստեղ¹⁹: ԱՄՆ հայերի արտագաղթի պատճառների մասին խոսելիս նշենք ևս մեկը: Նախ, արձանագրենք, որ ԱՄՆ հայերի հոսքը սկսեց Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ծավալած գործունեության հետ: Այս առաքելության հիմնական և ամենամեծ կայաններից մեկը հիմնվեց հենց Խարբերդում: Միսիոներների կատարած աշխատանքը դրական արձագանքներ գտավ բնակչության շրջանում. սա նաև նշանակում էր վստահություն, հա-

¹⁷ Ծանիկեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 48:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁹ Malcom Vartan, The Armenians in America, Boston - Chicago, 1919, p. 60-61.

մակրանք այն երկրի նկատմամբ, որը ներկայացնում էին նրանք: Ուստի, տարօրինակ չէ, որ արտագաղթում էին մեծ մասամբ բողոքական եկեղեցու հետևորդ դարձած արևմտահայերը: Օրինակ, «խարբերդի եկեղեցին մի տարի ուներ 3107 հետևորդ, հաջորդ տարի՝ 2413. մյուսները գնացել էին Ամերիկա»²⁰:

1880-ականներին ԱՄՆ հասան առաջին խարբերդահայերը, որոնք եկել էին այստեղ աշխատելու և իրենց վաստակով ապահովելու հայրենիքում թողած իրենց ընտանիքներին: Նրանք հիմնականում խարբերդի դաշտի գյուղերից էին, խարբերդ ու Մեգրե քաղաքներից: խարբերդի դաշտի գրեթե բոլոր գյուղերից ԱՄՆ մեկնած հայրենակիցների ջանքերով XIX դ. 90-ականներին ԱՄՆ տարբեր քաղաքներում հիմնվեցին միություններ: Մեծ Եղեռնից հետո արդեն այս կազմակերպությունները վերածվեցին Հայրենակցական, Վերաշինաց միությունների: Շատ խարբերդցիներ արտասահմանում աշխատող իրենց ընտանիքի անդամների ուղարկած գումարների շնորհիվ արդեն XX դ. սկզբներին կարողացան մեծ քանակությամբ հողեր գնել ու դառնալ խոշոր հողատերեր: Եթե «XIX դ. վերջին քառորդում նահանգի հողերի 3/4-ը պատկանում էր թուրք աղաներին, ապա մինչև 1908 թ. ավելի ու ավելի շատ հայեր դարձան ունևոր սեփականատերեր»²¹: Սա իր դրական հետևանքներն ունեցավ խարբերդի նահանգի տնտեսության զարգացման վրա:

Խարբերդահայերի մի ստվար զանգված արդեն XIX դ. 80-ականների կեսերից աշխատում էր ԱՄՆ-ի Ուորչեստր քաղաքում: 1888 թ. այստեղ հայերը հաշվվում էին շուրջ 400 հոգի՝ մեծ մասը խարբերդի նահանգից: «Ուորչեստրը երբեմն անվանվում էր «Փոքրիկ խարբերդ»²²: 1891 թ. հրատարակված Ուորչեստրի բառարանում նշվում է, որ այստեղ ապրում է 700 հայ²³: Եթե հաշվի առնենք, որ նախորդող տարիներին այստեղ բանկություն հաստատած հայերի շուրջ 80%-ը խարբերդի նահանգից էին, ապա պետք է ենթադրել, որ այս աճը տեղի էր

²⁰ Նույն տեղում, էջ 77:

²¹ Krikorian M., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London, Henley and Boston, 1977, p. 72.

²² Deranian H., *Worcester is America*, Worcester, MA, 1998, p. 43.

²³ Նույն տեղում, էջ 41:

ունեցել հենց նրանց հաշվին. երեք տարիների ընթացքում նրանց թիվը միայն մի բնակավայրում աճեց գրեթե կրկնակի անգամ: Եվ սա միայն մի բնակավայրի կտրվածքով, մինչդեռ XIX դ. վերջերին հայեր էին ապրում նաև ԱՄՆ-ի Նյու-Յորք, Նյու Ջերսի, Բոստոն, Ֆիլադելֆիա քաղաքներում:

1880-ականներից սկսեց մալաթիացիների գաղթն արտասահման, մասնավորապես ԱՄՆ: Մինչև 1912 թ. մալաթիացի շուրջ 3500 երիտասարդ մեկնել էր արտասահման²⁴:

Հայաշատ քաղաքների, գյուղերի համար արտագաղթողների այս թիվը, թվում է, եական ազդեցություն չէր կարող թողնել հայության ընդհանուր ժողովրդագրական պատկերի վրա, բայց երբ արձանագրում ենք, որ հեռացողների գերակշիռ մասը երիտասարդներ էին, պարզ է, որ նրանց հեռանալը զգալի պետք է լիներ նույնիսկ հայաշատ քաղաքների, գյուղերի հայության համար: Ավելին, մի քանի տասնյակ տուն հայություն ունեցող գյուղի համար սա արդեն ուներ իր զգալի հետևանքները: Շուրջ 1200 հայ բնակիչ ունեցող Խուլագյուղից 1876-1895 թթ. Ամերիկա էր գաղթել 80-100 մարդ՝ գյուղի բնակչության մոտ 8%-ը²⁵: 1915 թ. Չմշկածագի Հազարի գյուղից, որը 1915 թ., ուներ 406 շունչ հայ բնակիչ, 66-ը պանդուխտներ էին²⁶, որը կազմում է հայ բնակչության 16,2%-ը: Նման օրինակները բազմաթիվ են: Շատ հայեր արտագաղթեցին նաև Արաբկիր քաղաքից. սրանք ևս հիմնականում տղամարդիկ էին, որ աշխատելու էին մեկնում արտասահման:

1894-1896 թթ. Օսմանյան կայսրությունն ընդգրկած հայերի զանգվածային կոտորածներից անմասն չմնաց և Խարբերդի նահանգը. այստեղ ևս սպանվեցին հազարավոր հայեր, հրդեհվեցին ամբողջ թաղեր, գյուղեր, ավերվեցին եկեղեցիներ ու վանքեր: Պատվելի էդվին Բլիսը ներկայացնում է Խարբերդի նահանգի բնակավայրերի ողջ վնասները: Ըստ նրա՝ միայն 1895 թ. հոկտեմբերի ջարդերից հետո նահանգի բնակավայրերում սպանվել է 24724 մարդ, սովից, ցրտից ու վախից մահացել 3119 հոգի, ևս 3860-ը սպանվել կամ մահացել էին բնակավայ-

²⁴ Մելիտինեցի Գեորգ, Նախճիրներ /1915-1918/, Պոստոն, 1929, էջ 74:

²⁵ Հայկ Վահե, Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 860:

²⁶ Գասպարեան Հ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, Պոստոն, 1969, էջ 188:

րերից դուրս: Ընդամենը Խարբերդի նահանգում կոտորածներին զոհ էր գնացել 32801 մարդ: 3750-ը առևանգվել էին, 14844-ը բռնի մահմեղականացվել²⁷: Փաստորեն, Խարբերդը այն նահանգներից էր, որտեղ 1894-1896 թթ. կոտորածների շրջանում բռնի մահմեղականացումը մեծ ծավալներ էր ընդունել:

Ջարդերի հետևանքով ոչ միայն նվազեց հայ բնակչության թիվը, այլ ծայր առան բնակչության նոր տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով արդեն XX դ. սկզբներին շատ բնակավայրեր ունեին բնակչության այլ կազմ, քան նախկինում: Կոտորածներից հետո քրիստոնյաները զգուշացվում էին, որ բոլոր նրանք, ովքեր չեն ընդունել մահմեղականություն, պետք է կոտորվեն²⁸: Փաստորեն, ջարդերից հետո ևս շարունակվեց մահմեղականացման քաղաքականությունը:

1895 թ. ջարդերից հետո հայաթափվեցին Չմշկածագի մի շարք հայաբնակ գյուղեր: Միատուն գյուղի 80 տուն հայությունը ջարդից հետո ապաստանեց քաղաքում, ուր մնաց երկու տարի, որից հետո գյուղ վերադարձան 25 տունը, մյուսները բնակություն հաստատեցին այլ վայրերում: 1898 թ. գյուղ վերադարձածների մի մասն էլ գաղթեց. Միատունում մնաց 12 տուն հայություն²⁹. մի քանի տարվա ընթացքում, փաստորեն գյուղի հայ բնակչությունը նվազեց 85%-ով: Այսպես, Չմշկածագի մյուս գյուղերից (Սիսնա, Մորշխան, Բազաբոն, Պրեխի, Մուռնայի, Պարտիզակ, Թումա Մեզրե) ևս հեռացան ջարդերից փրկված հայերը. նրանք ապաստանեցին քաղաքում ու շրջակա մեծ գյուղերում, և երկար ժամանակ հրաժարվում էին վերադառնալ իրենց բնակավայրեր:

Ջարդից հետո առավել մեծ թվով գյուղեր հայաթափվեցին Մալաթիայի գավառում: Երբեմնի զուտ հայաբնակ Ջրմխտի գյուղը, որ 1895 թ. ուներ 25 տուն հայ բնակիչ, ամբողջությամբ հայաթափվեց նույն 1895 թ., և գյուղի հայերն անցան Մալաթիա³⁰: Խաչատուր վարդապետ Տեր Ղազարյանի տվյալներով՝ նույն ճակատագրին արժանացավ

²⁷ Bliss Rev. Edwin, Turkey and The Armenian Atrocities, Fresno, 1982, p. 445.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 495:

²⁹ Գասպարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 382:

³⁰ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 467:

և Օրտուզի (Յորտեոզ) գյուղը. 1895 թ. 40 տուն հայություն ունեցող գյուղում մնաց 4 տուն հայ³¹: 1895թ. էսկիշեհիրն (Յին Մելիտինե) ուներ մոտ 35 տուն հայ, եկեղեցի, դպրոց: Ջարդի ժամանակ հայերից շատերը սպանվեցին, մյուսներն անցան Մալաթիա. 1902 թ. այստեղ կար 5 տուն հայ բնակիչ³²: Փաստորեն, XIX դ. վերջում որպես հայաբնակ հիշատակվող Մալաթիայի գավառին կցված շատ գյուղեր XX դ. սկզբին արդեն զուրկ էին հայ բնակիչներից և հիշատակվում էին որպես զուտ թրքաբնակ կամ քրդաբնակ գյուղեր: Քիչ չեն նաև այն գյուղերը, որոնք հիշատակում է միայն մեկ հեղինակ: Սրանք հիմնականում այն գյուղերն են, որ հայաթափվել էին XIX դ. վերջերին և որտեղ, լավագույն դեպքում մնացել էր 1-5 տուն հայ:

1894-1896 թթ. ջարդերի տարիներին և դրանից հետո շեշտակիորեն աճեց Թուրքիայից ԱՄՆ մեկնողների քանակը: Միայն 1896 թ. Թուրքիայից ԱՄՆ եկավ 4139 մարդ, հաջորդ տարի՝ 4732, 1898 թ.՝ 4275³³: Սրանք անկասկած ջարդերի հետևանքով երկիրը լքող հայեր էին: Հետագա տարիներին արտագաղթողների թիվը նվազեց, իսկ 1907 թ. կրկին սկսեց աճել՝ 1910 թ. հասնելով 5508-ի, 1914 թ.՝ 7785-ի³⁴: Նախկինում, եթե արտասահման գաղթողների մեծ մասը տղամարդիկ էին, որ արտագնա աշխատանքի միջոցով ապահովում էին իրենց ընտանիքներին ապրուստի միջոցներով, ապա ջարդերից հետո հայրենիքից մեկնողների մեջ քիչ չէին ընտանիքներով մեկնողները: XX դ. սկզբներին արդեն ԱՄՆ-ում հաստատված բազմաթիվ հայեր իրենց մոտ ապաստան տվեցին նորեկ ընտանիքներին: Եղած տեղեկությունների համաձայն՝ 1910 թ. ԱՄՆ-ում ապրում էր արդեն 26498 հայ,³⁵ որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում խարբերդի նահանգից գաղթած հայերը:

Այսպիսով, XX դ. սկզբներին խարբերդի նահանգի բնակչության էթնիկ կազմը բավական փոփոխություններ էր կրել: Վերոնշյալ գործընթացների արդյունքում XX դ. սկզբներին խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը նախկինի համեմատ ոչ թե աճել էր, այլ՝ նվազել: Եթե

³¹ Նույն տեղում, էջ 468:

³² Նույն տեղում, էջ 470:

³³ Malcom Vartan, նշվ. աշխ., էջ 65:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 65:

³⁵ Deranian H., նշվ. աշխ., էջ 179:

պատրիարքարանի ներկայացրած 1882 թ. վիճակագրության համաձայն, որի տվյալները ներկայացվեցին մահ Բեռլինի վեհաժողովին, Խարբերդի նահանգում ապրում էր 270000 հայ³⁶, ապա 1912 թ. պատրիարքարանի տվյալներով նույն վարչամիավորման տարածքում՝ չհաշված Մալաթիայի հարավային հատվածը՝ 168000 հայ³⁷: Թեոդիկն իր «Ամենուն Տարեցոյց»-ում Խարբերդի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը տալիս է 204000, որից 36000-ը՝ Մալաթիայի գավառում³⁸: Ինչ վերաբերում է թուրքական տվյալներին, ապա սրանք ակնհայտորեն նվազեցնում էին հայերի քանակը: Այսպես, 1894-1895 թթ. նահանգային տարեգրքի համաձայն Խարբերդի նահանգի հայ բնակիչների թվաքանակը հաշվվում էր 75416 մարդ, որից՝ 52407-ը Խարբերդի, 9933-ը՝ Մալաթիայի, 13076-ը՝ Դերսիմի գավառներում³⁹: 1914 թ. դրությամբ՝ Օսմանյան պաշտոնական տվյալների համաձայն Խարբերդի նահանգի հայ բնակչության քանակը հաշվվում է 87864 մարդ⁴⁰: Ակնհայտ է, որ այս տվյալները որևէ կապ չունեն իրականության հետ: Սրանց համաձայն՝ հայերի թիվը պատրիարքարանի ու Թեոդիկի տվյալների համեմատ նվազեցված է մոտ 57%-ով:

Հարկ է արձանագրել, որ 1882 թ. պատրիարքարանի տվյալները ևս թերի էին ու լիովին չէին արտացոլում արևմտահայերի իրական թվաքանակը: «Գործուղված անձինք չկարողացան այցելել բոլոր հայաբնակ վայրերը, մի շարք շրջաններում քրդական ցեղապետերը, որոնք տիրացել էին հայերի գույքին ու անձին, խոչընդոտեցին նրանց, ուրիշ վայրերում էլ գյուղացիները, վախենալով հարկերի ու տուրքերի բարձրացումից, իրենց ընտանիքների անձանց թիվը ցույց էին տալիս շատ ավելի քիչ, քան կար իրականում: Եվ վիճակագիրները ստիպված էին շատ հաճախ բավարարվել թեմական հոգևոր առաջնորդների կամ տեղական հոգևորականների հաղորդած կիսատ-պռատ տեղեկություններ-

³⁶ «Արարատ», 1914, թիւ Թ, սեպտեմբեր, Ս. Էջմիածին, էջ 811:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 809:

³⁸ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյց, ԺՁ տարի, 1922, էջ 261-263:

³⁹ Krikorian M., նշվ. աշխ., էջ 71:

⁴⁰ Gurun Kamuran, The Myth of Innocence Exposed, London, Nicosia, Istanbul, 1985, p. 98.

րով»⁴¹։ Բայց նույնիսկ, եթե դրանք հիմք ընդունենք, պետք է արձանագրենք, որ հայ բնակչությունը Խարբերդի նահանգում 1912-1913 թթ. դրությամբ նկատելիորեն նվազել էր։ Նման պատկերը հետևանք էր նահանգի տարածքում ընթացող ժողովրդագրական հետևյալ միտումների.

1. Նահանգի տարածքում ընդգրկված բազմաթիվ բնակավայրերի (Արաբկիրի, Ակնի, Չարսանճազի, Չմշկածազի գավառակների, Մալաթիայի գավառի) հայ բնակչության դեռևս նախորդ դարերում սկսած մահմեդականացման քաղաքականությունը շարունակվեց և XIX դ. ընթացքում:

2. XIX դ. կեսերից սկսեց ու դարավերջին լայն թափ առավ արտագաղթը՝ հիմնականում ԱՄՆ, ինչը շարունակվեց և XX դ. սկզբներին:

3. 1894-1896 թթ. ողջ Օսմանյան կայսրությունում իրագործվեցին հայերի զանգվածային ջարդեր, որոնց միայն Խարբերդի նահանգում զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր:

4. Ջարդերի ընթացքում և դրանցից հետո շարունակվեց բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունը:

Այս գործընթացների արդյունքում Խարբերդի նահանգում մինչև 1915 թ. ապրում էր շուրջ 200 հազար հայ: Փաստորեն, 1878-1912 թթ. հայ բնակչությունը Խարբերդի նահանգում նվազել էր 24.5%-ով: Չնայած դրան, հայերը այս նահանգում դեռևս զգալի տոկոս էին կազմում. եթե վստահենք 1912 թ. պատրիարքարանի տվյալներին, ապա նահանգի 450 հազար բնակչից⁴² 45.3%-ը հայեր էին, այն դեպքում, երբ գումարում ենք Մալաթիայի հայությանը (հակառակ դեպքում՝ 37.3%):

1915-1922 թթ. Օսմանյան կայսրության իրագործած ցեղասպանության հետևանքով Խարբերդի նահանգն ամբողջովին հայաթափվեց:

⁴¹ Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 2, էջ 101

⁴² «Արարատ», 1914, թիվ Թ, սեպտեմբեր, Ա. Էջմիածին, էջ 809:

АРПИНЕ БАБЛУМЯН
Музей-инст. геноцида армян

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ
В ХАРБЕРДСКОМ ВИЛАЙЕТЕ В КОНЦЕ XIX И
НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные тенденции демографических изменений, по причине которых армянское население Харбердского вилайета уже в начале XX в. значительно уменьшилось. В конце XIX в. многие селения Харбердского вилайета лишились своего армянского населения: часть армян переселились в города, некоторые насильно приняли ислам, началась эмиграция, в основном в США. Эти тенденции продолжились и после армянских погромов 1894-1896 гг. Несмотря на это, около половины населения Харбердского вилайета до 1915 г. было армянским.